

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ SİYASƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə əsas diqqət Azərbaycan Respublikasının büdcə siyasətinə yönəlmişdir. İlk öncə məqalədə büdcə iqtisadi kateqoriya kimi izah edilmişdir. Daha sonra büdcənin funksiyaları diqqətə çatdırılmış və büdcəyə nəzarətin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Məqalədə eyni zamanda Azərbaycanın büdcə sistemi, büdcənin strukturu, gəlir və xərclərin əsas istiqamətləri haqqında məlumat verilir. Sonda isə Azərbaycanın büdcə siyasətinin əsas xüsusiyyətləri diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: büdcə siyasəti, büdcənin funksiyaları, büdcəyə nəzarət, büdcənin strukturu, büdcə sistemi

Büdcə maliyyə münasibətlərini əks etdirən tarixi iqtisadi kateqoriyadır. Büdcə sözünün tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu söz maliyyə kateqoriyası kimi iqtisadi leksikona XVIII əsrdə daxil olmuşdur və ingilis sözü olan “budget” sözündən götürülmüşdür [5, s.20]. İngiliscə bu söz çanta, torba mənasını verir. Eyni zamanda bu söz mənasına görə xəzinə sözünə çox yaxındır. Təsədüfi deyildir ki, bu termindən istifadəyə qədər büdcə siyasətini yerinə yetirən orqana xəzinə deyilirdi. XVIII əsrdən isə büdcə sözü populyarlaşdı və dövlət maliyyəsi ilə bağlı işlədilən əsas terminlərdən birinə çevrildi.

Büdcə dövlətin maliyyə münasibətlərini özündə əks etdirən iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir. Onun yaranması və inkişafı dövlətin yaranması və formalaşması ilə bilavasitə əlaqədərdir. Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyətində büdcə müxtəlif dövlət strukturlarının, o cümlədən bələdiyyələrin, nazirliklərin özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərinin yığılması və istifadə edilməsini özündə əks etdirən maliyyə sənədi kimi çıxış edir. Büdcə vəsaitləri hesabına dövlət strukturlarının normal fəaliyyəti təmin edilmiş olur ki, bu da son nəticədə dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, iqtisadiyyatın normal fəaliyyətinə və əhalinin sosial-rifah halının təmin edilməsinə imkan yaradır. Ona görə də dövlət üçün büdcə siyasətinin və onun səmərəliliyinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Büdcə özündə pul münasibətlərini təzahür etdirən dövlətin maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsi kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir [8, s.3]:

- ümumi daxili məhsulun (ÜDM) yenidən bölüşdürülməsi;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi;
- dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı;
- mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət.

ÜDM-in büdcə vasitəsilə yenidən bölgüsü bir-birinə paralel şəkildə həyata keçirilən qarşılıqlı asılı olan iki prosesi özündə əks etdirir. Bu proseslərə büdcə gəlirlərinin yaradılması və büdcə vəsaitlərindən istifadə aiddir. Bu iki prosesin qarşılıqlı fəaliyyəti pozulduqda büdcənin səmərəli icrası çətinləşir. Büdcənin icrası zamanı yenidən bölgü obyektini kimi xalis gəlirlər çıxış edir. Büdcənin gəlirlər hissəsində toplanan vəsaitlər yenidən bölünərək iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərdə inkişafına yönəldilir. Büdcənin sosial-iqtisadi siyasətin icrası baxımından əhəmiyyəti eyni zamanda onun təkrar istehsalda oynadığı rol ilə də müəyyən edilir.

Büdcə tərtib edilərkən dövlət ümumi təsərrüfat subyekti kimi çıxış etdiyindən iqtisadi sistemin inkişaf istiqamətləri, iqtisadi subyektlərin mənafeyi, mövcud resursların yaratdığı imkanlar, əmək bazarının effektivliyi, iqtisadi fəaliyyətlərin dəyər yaratmaq imkanları kimi faktorlar nəzərə alınır. Bu da imkan verir ki, büdcə vasitəsilə dövlət ölkə daxilində iqtisadi proseslərin nizamlanmasını təmin edə bilsin və iqtisadiyyatın davamlı inkişafı təmin edilmiş olsun. Büdcə siyasətinin səmərəliliyi ölkə daxilində istehsal imkanlarını artırmaqla ÜDM-in real həcmi artırılmasına birbaşa təsir etmiş olur. Bu halda eyni zamanda qeyri-istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi, əhalinin ümumi tələbatının ödənilməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının iqtisadi inkişafı da təmin edilmiş olur.

Qeyd edilən iqtisadi məqsədlərə çatılmasında, iqtisadi inkişafın təmin edilməsində və büdcə layihəsinin nə dərəcədə səmərəli şəkildə icra edildiyinin müəyyən edilməsində büdcənin nəzarət funksiyası da böyük rol oynayır [1, s.12]. Büdcənin nəzarət funksiyası müxtəlif istiqamətlərdə və müxtəlif formalarda tətbiq edilir və bu funksiya təkcə büdcə xərclərinə deyil, eyni zamanda büdcə gəlirlərinin formalaşmasına da nəzarəti özündə əks etdirir. Büdcənin nəzarət funksiyası özlüyündə maliyyənin nəzarət funksiyasının bir hissəsidir və maliyyə sisteminin funksionallığına təsir edir. Ümumilikdə, büdcənin nəzarət funksiyası ölkə daxilində maliyyə sektorunda gedən proseslərə təsir etməklə pul vəsaiti fondlarının düzgün formalaşmasına və məqsədli istifadəsinə şərait yaradır. Bu da son nəticədə büdcə siyasətinin səmərəli şəkildə icrasına təsir etmiş olur və maliyyə itkilərinin qarşısını alır.

Büdcə siyasəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş büdcə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə sistemi isə dövlətlərin iqtisadi və sosial siyasətinə uyğun şəkildə formalaşdırılır. Büdcə sistemi müxtəlif səviyyəli büdcələrin və büdcədənkenar fondların məcmusudur və dövlətin maliyyə sisteminin əsas hissələrindən biridir [7, s. 5]. Büdcə sistemi mövcud olan iqtisadi münasibətlərə əsaslanan hüquq normaları ilə tənzimlənir və maliyyə vəsaitlərinin məqsədyönlü şəkildə xərclənməsinə imkan yaradır. Büdcə sisteminin strukturu dövlət və inzibati quruluşun forması və mövcud olan qanunvericilik aktları ilə iqtisadi siyasətin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Unitar inzibati quruluşuna malik olan ölkələrdə büdcə sistemi iki hissədən ibarət olur. Bu hissələrə dövlət büdcəsi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında olan yerli büdcələr aiddir. Azərbaycan da unitar dövlət olduğundan onun büdcə sistemi də iki pilləlidir.

Hər bir dövlətdə olduğu kimi Azərbaycanda da büdcə prosesləri büdcə ilə əlaqəli qanunvericiliklə tənzimlənir. Azərbaycanda bu qanunvericiliyə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Büdcə sistemi haqqında” Qanuna uyğun olaraq qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanunlar və digər normativ-hüquqi aktlar, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr nəzərdə tutulur [9, s. 8]. “Büdcə sistemi haqqında” ilk qanun 1 dekabr 1992-ci ildə qəbul edilmiş və 2002-ci ilə qədər qüvvədə qalmışdır. Daha sonra büdcə qanunvericiliyinin dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması və mövcud qanunvericilikdəki boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə 18 may 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının “Dövlət büdcəsi haqqında” xüsusi qanun qəbul edilmişdir. 2022-ci ilin Vahid büdcə təsnifatına əsasən büdcə gəlirləri 4 mənbə əsasında formalaşır. Bu mənbələrə aşağıdakılar aiddir:

- vergilərdən daxilolmalar;
- sosial ayırmalar;
- qrantlar;
- digər gəlirlər.

Vergilərdən daxilolmalar bir neçə istiqamətdə yığılan vergilər əsasında formalaşır. Bu vergi növlərinə gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər, əməkhaqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər, mülkiyyətdən vergilər, mal və xidmətlərə görə vergilər, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər və sair vergilər aiddir. Sosial ayırmalar özündə iki istiqamətdə ayırmaları birləşdirir. Bura sosial təminata və sosial ehtiyacları ayırmalar daxildir. Bu iki istiqamətdən sosial təminata ayırmalar məcburidir və xüsusi fondların yaradılması ilə həyata keçirilir. Qrantlar isə müxtəlif dövlət əhəmiyyətli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərdir. Belə qrantların donoru kimi adətən beynəlxalq təşkilatlar, digər hökumətlər, xarici hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edir. Qrantlar özü də iki yerə bölünür: cari qrantlar və əsaslı qrantlar. Cari qrantlar xərclərin ötürülməsi ilə, əsaslı qrantlar isə aktivlərin alınması və verilməsi ilə formalaşır. Digər gəlirlər isə özündə mülkiyyətdən gəlirləri, mal və xidmətlərin satışından daxilolmaları, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmaları və könüllü köçürmələri əhatə edir.

Qeyd edilən mənbələr əsasında formalaşan vəsaitlər daha sonra büdcə layihəsində nəzərdə tutulan xərc istiqamətləri üzrə xərclənərək dövlətin fəaliyyətini təmin etmiş olur. Büdcə xərclərinin əsas istiqamətlərinə isə aşağıdakılar aiddir [9, s.118]:

- Ümumi dövlət xidmətləri;
- Müdafiə və milli təhlükəsizlik;

- Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq;
- Təhsil;
- Səhiyyə;
- Sosial müdafiə və sosial təminat;
- Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və bu qəbildən olan digər fəaliyyət;
- Mənzil və kommunal təsərrüfatı;
- Kənd təsərrüfatı;
- Ətraf mühitin mühafizəsi;
- İqtisadi fəaliyyət;
- Əsas bölmələrə aid edilməyən xərclər.

Ümumi dövlət xidmətlərinə ayrılan xərclərə qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləri aiddir. Bu xərclər müxtəlif dövlət strukturlarının normal fəaliyyətini təmin edir. İqtisadi fəaliyyət üzrə xərclərə kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı xərclər, çoxsahəli inkişaf layihələrinə yönəldilən xərclər və digər iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə xərclər aiddir. Əsas bölmələrə aid edilməyən xərclərə gəldikdə isə burada ehtiyat fondlarının və məqsədli büdcə fondlarının yaradılması üçün ayrılmış xərclər aiddir.

Büdcə siyasətinin xərclər və gəlirlər ilə yanaşı digər əsas komponenti büdcə kəsridir [3, s. 22]. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, adətən büdcə xərcləri büdcə gəlirlərindən çox olur. Ona görə də bu halda büdcə kəsrinin defisiti formalaşmış olur. Büdcə kəsrinin defisiti çox yüksək olması büdcə siyasətinin icrası ilə bağlı problemlər yarada bilər. Bu isə ümumilikdə maliyyə siyasətinin icrasına mənfi təsir etmiş olur. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, büdcə kəsrinin defisiti 3-4%-ə qədər olduqda bu, iqtisadiyyat üçün o qədər də təhlükəli deyildir. Bu həddi keçdikdə isə artıq iqtisadi inkişafa təsir edə bilər. Büdcə kəsrinin defisitinin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir edə bilər ki, bunlar büdcə xərclərinin artırılmasına yol açır. Bu amillərə iqtisadi böhranlar, təbii fəlakətlər, müdafiə xərclərinin və ya sosial xərclərin məcburi şəkildə artırılması və digərləri aid ola bilər. Belə hallarda gözlənilməyən əlavə xərclər formalaşır ki, bu da büdcə kəsrinin defisitinin büdcə layihəsində nəzərdə tutulan səviyyədə daha yüksək olmasına gətirib çıxara bilər.

Azərbaycanda büdcə siyasəti qeyd etdiyimiz büdcə sistemi və qanunlar vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə siyasəti ümumi dövlət siyasətinin, maliyyə siyasətinin və iqtisadi siyasətin xüsusiyyətlərinə və prioritetlərinə uyğun şəkildə aparılır. Məqsəd maliyyələşmənin elə formada həyata keçirilməsidir ki, müəyyən edilmiş dövlət siyasətinə dəstək verə bilsin və dövlətin maraqları qarşılanmış olsun. Ona görə də son iyirmi ildə Azərbaycanın həyata keçirdiyi büdcə siyasətində hərbi xərclərin artırılmasına böyük diqqət ayrılmışdır. Azərbaycanın əraziləri 2020-ci ilə qədər işğal altında olduğundan və buna görə də hərbi sahənin inkişaf etdirilməsi vacib olduğundan bu istiqamətdə ayrılan xərclərin həcmi böyük idi və hər il artırılırdı. Hərbi istiqamətə böyük xərclərin ayrılması 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsində öz nəticəsini göstərdi və Azərbaycan formalaşdırdığı müasir və təminatlı ordu hesabına şanlı qələbə qazandı, işğalda olan əraziləri işğaldan azad etdi.

Hərbi xərclər ilə yanaşı Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də əhəlinin rifah halının yüksəldilməsi olduğundan büdcə siyasətində də sosial xərclərə hər zaman böyük yer ayrılmışdır. Bu istiqamətdə müəyyən edilən xərclər müxtəlif dövrlərdə iqtisadi mühitə uyğun olaraq artırılmış və əhəlinin maddi vəziyyətinin yüksək səviyyədə saxlanılmasına imkan yaratmışdır. Sosial xərclərin artırılması və bu istiqamətə diqqətin ayrılması ötən 30 ildə əhəlinin sosial rifah halının əsaslı şəkildə yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda büdcə siyasətində regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqaməti də prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur və bu istiqamətdə hər zaman böyük həcmdə maliyyə vəsaitləri ayrılmışdır. Bu da regionlarda ən qabaqcıl infrastrukturun yaradılmasına, regionların inkişafına və orada yaşayan əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına imkan yaratmışdır. Bundan sonra da büdcə siyasəti dövlət siyasətinin məqsədlərinə uyğun şəkildə icra edilərək dövlətimizin güclənməsinə, müdafiə imkanlarının artırılmasına və əhəlinin sosial rifah halının gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.O.Qəhrəmanova. Dövlət büdcəsinin kassa icrasının hüquqi əsasları, Bakı 2014
2. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2002

3. D.A.Bağirov, M.X.Həsənli. "Maliyyə" dərs vəsaiti (ikinci buraxılış), Bakı 2011
4. D.A.Bağirov, M.X.Həsənli, R.N.Quşxani. "Korporativ maliyyə" dərs vəsaiti, Bakı 2011.
5. İ.Əhmədov, K.Aslanlı, Ş.Əhmədov. Dövlət maliyyəsi terminləri lüğəti, Bakı 2008.
6. M.X.Həsənli, L.T.Mehdiyeva, T.T.Qurbanova. "Maliyyə", Bakı 2006
7. N.A.Novruzov, E.Ə.İbrahimov. Bütçə sistemi, Bakı 2012
8. Ş.S.Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə.Qurbanov. Bütçə sistemi, Bakı 2003.
9. Z.Vəliyev. Dövlət Bütçəsi, Bakı 2006

Севи́ль Тари́эль гызы Зейналова
Аспирант Азербайджанского Университета Кооперации
Электронной почты: Sevil.zeynalova.95@mail.ru

Основные характеристики бюджетной политики Азербайджанской Республики

Резюме

В статье рассматриваются основные особенности бюджетной политики Азербайджанской Республики. Во-первых, бюджет рассматривается как экономическая категория. Затем внимание обращается на функции бюджета и обсуждается важность бюджетного контроля. В статье также представлена информация о бюджетной системе Азербайджана, структуре бюджета, основных направлениях доходов и расходов. В конце обращаются к основным особенностям бюджетной политики Азербайджана.

Ключевые слова: бюджетная политика, функции бюджета, бюджетный контроль, структура бюджета, бюджетная система.

Sevil Tariyel Zeynalova
Graduate student of Azerbaijan Cooperation University
Email: sevil.zeynalova.95@mail.ru

Main characteristics of the budget policy of the Republic of Azerbaijan

Summary

The article focused on the budget policy of the Republic of Azerbaijan. Firstly, the budget was explained as an economic category. Then the functions of the budget are brought to attention and the importance of budget control is discussed. The article also provides information about the budget system of Azerbaijan, the structure of the budget, and the main directions of income and expenses. In the end, the main features of the budget policy of Azerbaijan are discussed.

Key words: budget policy, budget functions, budget control, budget structure, budget system.